

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга **ЧАГЫДЫЛГА** өртээ мындыг:

ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль.
1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль.
1 айда — 27 рубль.

"ЭКСПРЕСС" чагыдылганы база кылып ап болур, ынчан бир номерниң өртээ ортумаа-биле **2 хире рубль** болур.

Солуну чагыдып алырга, киоскилерден садым алырындан өртээ чиик болур.

Чагыдылганы чер-черлерниң почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 70 (16375)

2001 чылдың июнь 19, вторник

Ат салган шагы 20.30

Садар өртээ 3 рубль.

Ажыгдалга кирер тудугда

ТУДУГНУ АКШАЛАНДЫРЫП ЭГЕЛЭЭНИНДЕН

"Кызыл тудуг" эргелели сөөлү чылдарда шалыпкын ажылдап, хей тудугларны ажыгдалга кирип, чонунга ажыктыг ажыл-херекти кылып чоруур тудуг организациязы болуп турар. Рыноктуң берге үезинде дыка хей тудуг организациялары буурап дүжүп, сандарал турда, "Кызыл тудуг" эргелелиниң начальниги Б. Ч. Ооржак коллективни билдирип башкарып, ажылчыннары доктаамал ажыл-биле хандырып келген.

Сөөлү чылдарда Элегесте школа тудуун, 60 чылын Кызылдың № 5 школазының эге класстар тудуун ажыгдалга кирип, өөреникчилерниң сеткилин өөрткенер.

Бо чылын тудугну акшалан дүжүп эгелээнинден ажылчыннарың ажылга тура-соруу бедээн. Прораб Ч.Херектин, бригадир В.Дубининаның удуртукказы-биле Красноармейская ку-

думчузунда Айып чок чоруктуң федералдыг албанының Тывада эргелелиниң ажылдакчыларына 38 квартиралыг бажыны тудуп эгелээннер. Ажылчыннарың чугаалап турары-биле алырга, бир эвес

тудуг материалдары садып алырга чоруктуң үезинде акшаландырып турар болза, бо чылдың төнчүзүндөн бээр ажыгдалга кириптериниң аргазы бар деп турар. Туткан,

кылган ажылынга тура-соруугу ажылчыннарың сөзгөн сөзүн ээлеп шылаар дээрзин илдеп болур.

ЧУРУКТАРДА: дашчы Александр Тынтык-оол; кан-

накчылар Виктор Бай-Кара, Адыг Кара-Сал.

Василий БАТЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Чазаанда

БИРГИ НОМЧУЛГАНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Июнь 15-те Тыва Республиканың Чазааның хуралы болган. Ону Президент Ш.Д. Ооржак даргалап эрттирген. Аңаа 36 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Бирги кол айтырыг Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң күрүнө концепциязының 2010 чылга чедир узун хуусаада перспективазы болгаш ону боттандыраарының кол утланышкынарының дугайында болган. Бо айтырыгта илеткелди Г.Ф. Баланина кылган.

Тыва Республикада 168,6 мун дөрбелчин км делгем девискээриг, бойдус курлавыры онзагай, минералдыг чиг эт талазы-биле аажок бай. Ниити деңгел-биле алырга, 1 чурттакчыга 10 гектар чер онаажыр. Бойдузу арыг агаарлыг, казымал байлактар хей ук курлавырлар ам-даа чедир шинчилет-тинмээн. Республикада ыш, суг курлавыры канчаар-даа аажок хей.

Тывага экономиктиг эде тургустуунушкун эгелеп турда, онза кичээггей күш-ажыл болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарыңче, чиг эт болбаазырадырыңче утланыш, үлөтүрүп бүдүрүлгелер-

ниң өзүлдө, капитал тудуг болгаш аш-чем баазалары тургустунуп эгелээн. Россияның экономиктиг болгаш политиктиг ниити эде тургустуунушкунун байдатынга ук өзүлдө утланышкыны боттандыраарга чок болган.

Эрге-хоойлу системаларың, хөмүр-даш бүдүрүлгелериниң техниктиг дериг-херекселдерин, хөмүр-даш болгаш еске-даа минералдыг чиг эт болбаазырадыр аргалары, республиканың экономиктиг тургузуун, саң-хөө курлавырының адрестиг үлө-гезин, регионнар аразында удур-дидир херектел рыногун, ыш ажыл-агыйың болгаш еске-даа ажыл-агыйларны чаартып сайзырадырыңче утланышкынары күштелдирер. 2001-2005 чылдарда чурттуң сайзыралын колдуунда чаа тургузуушкуннарже утландыра, а 2006-2010 чылдарда ук сайзырал бедик көдүрүлүшкүнче шилчезин турар ужурлуг.

Чоокку 10 чылдарда Тыва

Республикага экономика болгаш саң-хөө талазы-биле чаартылгалары күштелип, экономиктиг көргүзүлгөр көскүзү-биле экижири. Чыл санында-ла аш-чем бүдүрүлгези 8 хуу өзер, оон ниити хемчээли 2010 чылда 21500 млн. рубль чедө бээр (2000 чылдын өртөк-үнези-биле). Будурлуге кылгыларынның хемчээли чыл санында 10 хуу өзер, 2010 чылда 6 млрд. рубль чедө бээр. Көдээ ажыл-агыйының аш-чем продукциязының амгы өртээ 4 катап өзер.

Ук айтырыгга илеткел соонда аңаа хамаарыштыр орук болгаш көдээ ажыл-агыйларга хамаарышкан сандар хей болган. Шаңычаар Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң күрүнө концепциязының 2010 чылга чедир узун хуусаада перспективазы болгаш ону боттандыраарының кол утланышкынарының дугайында ажыл-планының бирги номчулганын хүлээп дыңнаан.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органдарыңа ачы-хаавыалары болгаш идеякелгий ниитилел-политиктиг ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Президент Администрациязының удуртукчузун бирги оралакчызы — Күрүм албанының болгаш кадр политиказының эргелел начальниги Лидия Шуртуева ОНДАРНЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиги-биле 2001 чылдың июнь 12-де Чарлыын езугаар шаңнаан.

Хореография уран чүүлүн хөгжүдериңге ачы-хаавыалары дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг артисти" хүндүлүг атты

"Саян" ансамблиниң балет артисти Чечена Кан-ооловна СУВАКИПТКЕ;

"Тыва Республиканың културалдык алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның културалык хоорай килдизиниң урулгарың хореография школызының директору Раиса Седиповна СТАЛ-ООЛПА 2001 чылдың июнь 14-те Чарлыын езугаар тыыскаан.

Өөредилге талазы-биле ачы-хаавыалары болгаш бедик мергежилдиг кадрларны белеткээриңге улуг салышкыны дээш Кызылдың херектел кооперациязының экономика база эрге-хоойлу эртемниң техникумунун директору Хеймер-оол Опакович ОНДАРНЫ Тыва Республиканың "Күш-ажылың шыгдал дээш" медалы-биле июнь 14-те Чарлыын езугаар шаңнаан.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хаавыалары болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва" агро-миктиг албаның күрүнө станциязының директору Николас Петрович АЮШИ-НОВКА "Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты июнь 14-те Чарлыын езугаар тыыскаан.

Күүсекчи эрге-чагырга органдарыңа ачы-хаавыалары болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Улуг-Хем кожуун чыгыргазының дарганың бирги оралакчызы Василий Алексеевич ЧӨРЖЕИ-ООЛПА "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты июнь 14-те Чарлыын езугаар тыыскаан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле ачы-хаавыалары болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Монгун-Тайга кожуунун хей адырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агыйының директорунун оралакчызы Николай Дегеревич ИГИТКЕ июнь 14-те

Диизенмаа Сүрүнчаповна МОНГУШКА;

Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр суурунун социал ажылдакчызы Александр Шуржонеевна ООРЖАКТА;

Бай-Тайга кожуунун Өр-бүлгө болгаш урулгарга социал дуза төвүнүң директору Ольга Хомушкеевна ХОМУШКУГА июнь 14-те Чарлыын езугаар тыыскаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиги-биле

Кызыл хоорайның инвалидтериниң реабилитация төвүнүң директору Евгения Бурасовна БЕКТЕВОНОВА;

Чеди-Хөл кожуунун күш-ажыл эргелелиниң болгаш социал хөгжүлдезиниң килдис эргелекчизи Чажытмаа Максимова ДАЛААНЫ;

Эрзин кожуунун социал ажылдакчызы Долаана Очуровна ДИНАМАНЫ;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының кол специалист Зоя Тюлюшова МОНГУШТУ;

Бүрениң психоневролог бажың интерналының начальниги повары Любовь Демидовна НИКИФОРОВАНЫ;

Чөөн-Хемчик кожуунун чурттакчы чонун социал дуза төвүнүң социал педагогу Онербуу Бора-Кожеевна ОНДАРНЫ;

Ак-Довурак хоорайның кадыкшылы кошкак урулгарга социал камгалал төвүнүн чолбачыны Валерий Фабрикович САРЫЛЛАНЫ июнь 14-те Чарлыын езугаар шаңнаан.

Херектелчилер кооперациязының системазында ачы-хаавыалары болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Херектелчилер эвилелиниң СМУ-нун начальниги Ортун-оол Павлович БИЧЕ-КЫСКА;

Монгун-Тайга кожуунун баштаар чериниң даргазы Нина Матвеевна ДОН-ГАККА;

Эрзин кожуунун баштаар чериниң даргазы Маргарита Ховалыговна МИЖИТКЕ июнь 14-те Чарлыын езугаар тыыскаан.

Тыва Республиканың Херектелчилер эвилелиниң "Мөөнү-биле садар рынок" кызыгаарлаттыг харыс-салгалыг инициатива диспетчери Валентина Георгиевна ШАЛДИНА июнь 14-те Чарлыын езугаар шаңнаткан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

КОДЭЭЖЕ СУРГАКЧЫЛААШКЫН

БҮЗҮРЕЛДИИ-БИЛЕ ЧУГААЛАП БЕРГЕН

ТР-ниң Президент Администрациязының удуртукчузунун бирги оралакчызы, күрүнө албанының болгаш кадр политиказының эргелелиниң даргазы Л. Ш. Ондар, ол эргелеле килдистер удуртукчулары Р. С. Чакар, Р.Б. Балган-оол олар Тес-Хем кожуунда Кызыл-Чыраа, О.Шынаа, Самагалдай суму чагыргаларының даргалары-биле ужуражып, кадрлар болгаш херектер эмгелениниң дугайында чугааны кылганнар.

Самагалдай суму чагыргазында херектер эмгелели чүтээр деп үнелели берген. Кожуунун төп эмгелгезинде ортумак тускай эртемчилер четчир, а дээди эртемниң невропатолог, фтизиатр, гинеколог, терапевт, лор эмирлер чедишпес болуп турар. Ниити билиг школаларыңа дашкы дыл, логопед, психолог башкылар хереклеттинип турары илерээн. Бо херек кадрлар дугайында тускай чарла-дары солун арыннарыңа чарлап-даа турган. Тускай эртемниң култура ажылдакчылары база чедишпес.

Хыналда кылып келген

Чазак төлээлери тус чер болгаш күрүнө албан-хаакчыларының аттестациязын эртерип турарыңа чамдык четпестерни айттып, шылгалда айтырып шыңгыы хыналдага алырын кожуун чагыргазыңа даандырганнар. Харыс-салгалыг ажылдакчыларның ажыл-чорудулгазының түнелдерин хынап көрүп тургаш, эртем-билигин, мергежилниң талазы-биле албандужалыңа тааржыр, таарышпазың айтырып шыңгыызы-биле ханы өөренип көөрүн база чагып сүмөлээннер.

Чүтле кожуун даргазы чон мурнунга отчет бээринге кызыгаарланмай, харыс-салгалыг ажылдакчы, удуртукчу бүрүзү бодунуң ажылыңаң четчир бээрин чедиш ап практикаларын база чагааннар.

Кедизинде барып, кожуунун социал-экономиказы улам сайзырай бээрин, кадрлар айтырыгың талазы-биле Чазактың талазындан хемчелерни ап эгелеп турарын Лидия Шуртуева бүзүрелди-биле тайылбырлап берген.

Дайынчы ДАМБА-ХУРАК.

Томуйлаашкын

Очур Сотнамович ШИРИНДУУ Тыва Республиканың Парлаалга телерадиомачыдылга болгаш массалыг коммуникация чепсектер херектериниң талазы-биле күрүнө комитетиниң даргазына ТР-ниң Президентизиниң 2001 чылдың июнь 18-те Чарлыын езугаар томуйлаттырган.

Тарылга

ДУЖУТТУҢ МАГАДЫЛАЛЫН ТУРГУСКАННАР

Тес-Хем кожуунда часкы тарылга ажылы доозулган. "Чодураа" кооперативни Сайгын девискээринде чүс гектар шөлгө кызыл-тас, арбай, сула дээн чижектиг тараа култураларын тараан. Көдээ ажыл-агый эргелели 45, суг чери 30, "Маннук" 100, "Тес-Хем" ажыл-агый 25, О.Шынаа 20 гектар черге тараа култураларының үрезиниң чаштырганнар.

Чыргалдай суму чагыргазы 9 гектар шөлгө кызыл-тас, ийи га черге ногаа тараан. А ол сумунуң араттары Каадыр Сувандии 10 га черге

кызыл-тас, ийи гектар черге ногаа, картофельди олурткан. Кожуунда чонун ажылга хаара тулар төп дамчыштыр Саид Седип-оол база-ла арбай, тараа, картофельди элээн делгем шөлгө тарып алган. Черле бо чазын чодураа-ажыл тарылгага идеякелгий-ле ажылдааннар.

Берт-Дар, Кызыл-Чыраа, Шуурмак суму чагыргалары часкы тарылга ажылдарыңа кызымак, организастыг чоруун көргүзүп, күсүк чаагай дүжүтүң магадылалын тургузуп алганнар дизе, черле көөредиг болбас.

ОРУУҢАР АК БОЛЗУН

Чайның башкы айы июнда каас-чараш кылдыр кеттиген, холдарында өң-баазын чечектер туткан, арын-шырайында өөрүшкү догдан оолдар, кыстарны бола көөр бис. Олар дээрже яны-бүрү өөредилге черлериниң доозукчулары-дыр. А бо чылдың ниити билиг школаларының доозукчуларының аразында тергини эки өөредилгези дээш алдын медаль-биле дооскан 14 аас-кежиктиг урулгар бар.

Июнь 16-да Чазак бажыныга ТР-ниң Президентизиниң Ш.Д. Ооржак оларга шаңналды тыппып, бүтүлө чүтүлдүргө чаыналчак чедишкенин күзээ. Олар кымнары? Кызыл хоорайның № 2 школазының доозукчузу Марианна Базыр, Ак-Довурак хоорайның № 2 школазының доозукчузу Елена Бичелдей, Туран хоорайның № 2 школаның доозукчузу Надежда Дамчай, Бай-

Хаак ортумак школазының доозукчузу Виктория Кондрашова, Кызыл-Мажалыктың № 1 школазының доозукчузу Айлана Кошкар-оол, Кызыл хоорайның № 3 школазының доозукчузу Игорь Муравьев, Кызыл хоорайның № 9 школазының доозукчузу Чингиз Тараачы, Туран хоорайның № 1 школазының доозукчузу Яна Тюлюш, ТР-ниң күрүнө лицейиниң доозукчузу Надежда Ооржак, Кызыл хоорайның № 1 школазының доозукчузу Алмас Салчак, Чербинин ортумак школазының доозукчузу Татьяна Савилова, Туран хоорайның № 1 школазының доозукчузу Наталья Сергеева олар-дыр. Ол ышка Кызыл хоорайның № 14 школазының доозукчузу Лена Шарыпова, Тоора-Хем ортумак школазының доозукчузу Татьяна Парчевская база бар. Эр хейлер, урулгар! Орууңар ак болзун!

Быстың корр.

СУГГАРГАН

Кызыл хоорайның чоогунда дузалал ажыл-агыйлыг төрөл бөлүк шөлүнүң бир бөзүн Кызылда "Тыва хевистер" бүдүрүлгеге берген. Картофель үнүп чыдар ук шөлдүң девискээрин сугатчылар эрткен пятница, субботада суггарган.

Суггатты үзүктөл чокка ийи-үш хүн дургунда чорудар деп, олар шийитирлеп алган. Сугатчыларның чадыры өл-чаашкындан, хат-кавыскыдан камгалалдыг. Орун-дөжөк, ажыл-чын хеп, дериг-херексел болгаш күш-хүнезин чегелеттинген. Сонуурганчыг бир чүүл болза, ол салыр суугунуң чеми дүргөн белеткептер кылдыр тудуп кылганы. Беш-алды минута дургунда шайны аңаа хайыдырыштар. Сугатчыларның удуртукчузу Вячеслав Монгуш:

— Туркмен бажамның дүжүлгүзү-дыр ийин. Чоокку хүннеринде база келир бис. Хүн караа изип туруп бээр болза, сугат улам хереклеттинер — деп, ол дыңнатты.

Ижер сугну таныш-көрүжү болу берген көрей кижилерниң хонаш-турлаандан сугатчылар ап турар — деп, ол чугаалады.

Арапчор ОКСУР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУНГА ХООЙЛУЛАРЫ

**“2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында”
Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш
немелделер кирир дугайында”**

Дээди Хурал 2001 чылдың май 31-де хүлээп алган

1 чүүл. “2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

1. 1-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:
“2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин орулгалар талазы-биле 262974 муң рубльге база чарыгдалдар талазы-биле 2626274 муң рубльге бадылаар”

2. 2-ги чүүлү дараазында уткалыг 5-ки абзац-биле немээр:
“Тыва Республиканың девискээринге кылып бүдүрүп турар онза нарын болгаш тааккы кылыгларына акцизтерни - орулгаларың 100 хуузу хемчээлге”.

8-тен 17-ги абзацтарны тус-тузунда 6-гы - 18-ки деп санаар.

3. 11-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

“2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинге кол-кол дөстөр талазы-биле кирер орулгалары дараазында түннөргө:

	(муң рубль)
Үндүртүр орулгалары, шупту оон иштинде:	106003
Бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын орулгаларына (арыг орулгаларына) үндүртү Хуу кижилерин орулгаларына үндүртү	2925
Акцизтер	45138
олардан:	11340
Аш-чемини чиг эдинден, водкадан этил спирт база спирт холумактыг ликер-водка эдилдиргелери	11328
Онза нарын болгаш тааккы кылыглары	12
Чөпшээрел бергенден база бүртүктөнгенден чыыр акшалар	859
Даштык акша демдектерин болгаш даштык валютада айткан төлөвир документтерин сатып алганына үндүртү	149
Салыг-саарылгадан үндүртү	8708
Каттышкан орулгалар орулга	16550
Бүдүрүлгелерин өңү-хөргөзгөзүгө үндүртүлгөр	6462
Бойдус курлавырларын ажыгтааны дээш төлөвирлер	13873
олардан:	
Чер иштин ажыгтааны дээш төлөвир	3874
Суг өскөтилерин ажыгтааны дээш төлөвир	300
Чер үндүртү	864
Хоралыг бүдүмелдерни норма езугаар база нормадан ажыр болгаш уш-баш чок октааны дээш төлөвир	1215
минерал-чиг эт баазанын каптап тургузарына шилчидилгелер	7620
үндүртүгден кирбес орулгалар, шупту оон иштинде:	3441
күрүне өңүзүгө хамааржып турар өңү-хөргөзгөзү азы ажыл-чорудулгадан орулгалар	1935
олардан:	
күрүнеге хамааржыр акциялар талазы-биле дивидендтер	45
күрүне өңүзүгө туруп турар өңү-хөргөзгөзү арендага дукааганындан орулгалар	1340
бюджет чээлилерин бергенден алган хуулар торгоал хемчеглер, каража-когаралды каптап эгидери	550
үндүртүгден кирбес өске-даа орулгалар өске денелдерин бюджеттеринден, шупту оон иштинде:	271
бюджет талазы-биле хандырылганы деңизери-биле дотация	108
	2501242
	2168453

**“Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының дугайында”
Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир
дугайында”**

Дээди Хурал 2001 чылдың май 31-де хүлээп алган

1 чүүл. “Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының дугайында” Тыва Республиканың 1996 чылдың ноябрь 23-те № 419 (1998 чылдың декабрь 28-те № 122, 2000 чылдың март 17-де № 486 хоойлуларда өскерилгелер база немелделер-биле) Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1. 3-кү чүүлде бирги домакты дараазында эдилге-биле бижир:

“Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының бүрүн эргелерин муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараштыр айткы”.

2. 6-гы чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

“Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының депутаттарын сонгулдарына бер-

леткээр база эрттирер талазы-биле сонгулда комиссияларын чарыгдалдарын тус черини бюджеттеринин күсели-биле үндүрер база бюджетке ангы одуруг-биле көөр.

Сонгулда комиссиялары сонгулдары эрттиреринче бюджет акшаларын чараанын дугайында саң-хөө отчедун Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының тус чер хуралдарына бээр.

3. 7-ги чүүлде “чогур административтарын тургусканы кожуун, хоорай сонгулда комиссиялары” деп сөстөрини “Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының тургусканы девискээр сонгулда комиссиялары” деп сөстер-биле солуй бижир.

4. 10-гу чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

“Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының бүрүн эргелерин Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлузунга езугаар муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараштыр”.

5. 12-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

“Төлээлекчилерин тус чер хуралдарының сан составын муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараштыр”.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1099
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1035
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

“Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сөздизинин) дугайында” Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 1-де № 313 Хоойлузун күш чок деп санаар дугайында”

Дээди Хурал 2001 чылдың март 30-де хүлээп алган. Дагын каптап 2001 чылдың май 30-де хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сөздизинин) дугайында” Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 1-де № 313 Хоойлузун күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1099
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1035
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 1097
2001 чылдың июнь 10.

“Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилеринин база Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыттарының акша шалыңының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында”

Дээди Хурал 2001 чылдың май 30-де хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилеринин база Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыттарының акша-шалыңының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

1) 5-ки чүүлү дараазында уткалыг 2-ги кезек-биле немээр:
“Россия Федерациязының Президентизинин чанында Тыва Республиканың Доктаамал төлээ черинин күрүне албан-хаакчыттарына күрүне албан-ажылының онзагай байдалдары дээш ай санында немелде төлөвирин албан-дужаал талазы-биле шалыңының 50 хуузу чедир хемчээл-биле доктадыр, а Россия Федерациязының Президентизинин чанында Тыва Республиканың Доктаамал төлээзинге үстүкү хемчээлин - албан-дужаал талазы-биле шалыңының 50 хуузу төлээр”.

ол-ла чүүлү дараазында уткалыг:
“Тыва Республиканың Конституциязы-биле дүүштүр тургускан хоойлу-дүрүм актыларының базы хоойлу-дүрүм актыларының төлөвилелдеринин эрге-хоойлу талазы-биле экспертизанын кылыры, хоойлу-дүрүм актыларын белеткээри болгаш редакторлары база юридика талазы-биле дээди эртемниг юрист азы күсседикчи болуп, оларны номчааш, ат салыры кол албан-ажыл хүлээлгези болуп турар күрүне эрге-чагыргазының органнарында өске-даа органнарда албан-дужаалдарын солуп ажылдап турар күрүне албан-хаакчыттарына күрүне албан-ажылының онзагай негелделери дээш ай санында-ла албан-дужаал талазы-биле шалыңының 70 хуузу чедир хемчээл-биле ай санында немелде төлөвирин доктадыр”.

2) 12-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:
“12 чүүл. Күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле ажыл төлөвирин төлөп бээри-биле үндүрген акша-хөргөнгилерин түнүндөн ажыр күрүне органнарының ажылдакчыларына ажыл төлөвиринин фондузун бадылап тура, ону төлээри:

мергежил талазы-биле кадазы, албан-дужаалының чергези, дипломатия талазы-биле ат дукаалы - дээш ай санында немелде төлөвирин - албан-дужаалының шалыңының дөрт хемчээли-биле; күрүне албан-ажылының онзагай негелделери дээш - санында ажыл төлөвирин - албан-дужаал талазы-биле шалыңының ийи чартык хемчээли-биле, Россия Федерациязының Президентизинин чанында Тыва Республиканың Доктаамал төлээ черинин ажылдакчыларына - албан-дужаал талазы-биле алды шалыңының хемчээли-биле; хей чылдарда ажылдааны дээш ай санында немелде төлөвирин - албан-дужаал талазы-биле шалыңының үш хемчээли-биле;

ажылының түннелдеринин талазы-биле шаңналдар - албан-дужаал талазы-биле үш шалың хемчээли-биле; материалдык дуза - албан-дужаалының талазы-биле ийи шалың хемчээли-биле төлээр акша-хөргөнгилерин чылда санап бээрин көргөн.

Күрүне албан-дужаалдарының “А” бөлүгүндө ажылдап турар кижилеринин ажыл төлөвиринин фондузун тодараштып доктадып турар уеде албан-дужаал талазы-биле шалыңына немелде акшаны бо Хоойлузун 4-кү, 9-кү чүүлдери-биле дүүштүр санаар.

Күрүне албан-дужаалдарының “А” бөлүгүндө ажылдап турар кижилеринин, күрүне албан-хаакчыттарының база күрүнэ органнарының өске-даа ажылдакчыларының ажыл төлөвиринин фондузун тургузарының чурумун Тыва Республиканың Чазаа бадылаар;

3) “Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын солуп ажылдап турар кижилеринин албан-дужаал талазы-биле шалыңының” дугайында Тыва Республиканың 1998 чылдың декабрь 28-те № 123 Хоойлузунга № 1 капсырылганы;

“Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаамал үндөзүн-биле ажылдап турар (Дээди Хуралдың комитет, комиссия даргазы) депутаты

деп одуругтуну соонга:
“Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары деп одуругтуну немээр.

4) Тыва Республиканың 1998 чылдың декабрь 28-те “Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңының хемчээли” деп № 123 Хоойлузунда № 2 капсырылгала дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

4.1. “Тыва Республиканың Президент Администрациязының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп 1-ги кезекте “Кол албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Президентизинин Протокол албан-ажылының удуртукчузу” деп одуругтуну соонга:
“Тыва Республиканың Президент Аппаратының удуртукчузунун секретариатының удуртукчузу деп одуругтуну немээр;

“Башкарыкчы албан-дужаал” деп иштики кезекте “Эргелел начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну немээр;

“Тыва Республиканың Президентизинин парламент-секретары деп одуругтуну немээр;

“Килдис эргелекчизи” деп одуругтуну соонга:
“Айыыл чок чорук албан-ажыл килдизинин начальниги деп одуругтуну немээр.

4.2. “Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп 11-ги кезекте “Дээди албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының удуртукчузу деп одуругтуну немээр;

“Башкарыкчы албан-дужаал” деп иштики кезекте “Эргелел начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну немээр;

“Тыва Республиканың Президентизинин парламент-секретары деп одуругтуну немээр;

“Килдис эргелекчизи” деп одуругтуну соонга:
“Айыыл чок чорук албан-ажыл килдизинин начальниги деп одуругтуну немээр.

4.3. “Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп 11-ги кезекте “Дээди албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының удуртукчузу деп одуругтуну немээр;

“Башкарыкчы албан-дужаал” деп иштики кезекте “Эргелел начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну немээр;

“Тыва Республиканың Президентизинин парламент-секретары деп одуругтуну немээр;

“Килдис эргелекчизи” деп одуругтуну соонга:
“Айыыл чок чорук албан-ажыл килдизинин начальниги деп одуругтуну немээр.

4.4. “Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп 11-ги кезекте “Дээди албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының удуртукчузу деп одуругтуну немээр;

“Башкарыкчы албан-дужаал” деп иштики кезекте “Эргелел начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну немээр;

“Тыва Республиканың Президентизинин парламент-секретары деп одуругтуну немээр;

“Килдис эргелекчизи” деп одуругтуну соонга:
“Айыыл чок чорук албан-ажыл килдизинин начальниги деп одуругтуну немээр.

4.5. “Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп 11-ги кезекте “Дээди албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Дээди Хуралының Аппаратының удуртукчузу деп одуругтуну немээр;

хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп III-кү кезекте “Дээди албан-дужаал” деп иштики кезекте:

“Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузунун бирги оралакчызы деп одуругтуну соонга “Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузунун оралакчызы - эргелел начальниги деп одуругтуну немээр.

“Кол албан-дужаал деп иштики кезекте: Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузунун оралакчызы - эргелел начальниги деп одуругтуну ап кааптар.

“Эргелел начальниги деп одуругтуну соонга “Тыва Республиканың Чазак Баштыңының секретариатының удуртукчузу деп одуругтуну “Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызының дузалакчызы деп одуругтуну немээр.

4.4. Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органнарының аппараттарының күрүне албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына” деп IV-кү кезекте “дээди албан-дужаал” деп иштики кезектин адынын соонга:

“Россия Федерациязының Президентизинин чанында Тыва Республиканың Доктаамал төлээзинин бирги оралакчызы 1900” деп одуругтуну немээр.

“Кол албан-дужаал” деп иштики кезекте: “Тыва Республиканың Комитет даргазының бирги оралакчызы деп одуругтуну соонга:

“Контроль-ревизия эргелелинин начальниги деп одуругтуну немээр.

“Эргелел начальниги деп одуругтуну соонга: “Шимчeves өңүгө база оон-биле холбашкан дугуржулгаларга эргелерни бүртүктээр талазы-биле юстиция албан черинин начальниги - шимчeves өңүгө база оларның-биле дугуржулгаларга Тыва Республиканың эргелеринин кол бүртүктөкчизи деп одуругтуну немээр.

“Башкарыкчы албан-дужаал” деп иштики кезекте: “Эргелел начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну немээр.

“Килдис начальнигинин оралакчызы деп одуругтуну соонга: “Улут контролер-ревизор” деп одуругтуну немээр;

“Күрүнениң улут нотариузу база “Сайыттын чөвүлөкчизи (дузалакчызы) деп одуругтуну ап кааптар;

“Улут албан-дужаал” деп иштики кезектин адынын соонга: “Сайыттын чөвүлөкчизи (дузалакчызы), консультант деп одуругтуну немээр.

“Күрүне нотариузу деп одуругтуну ап кааптар.

“Кол специалист деп одуругтуну соонга: “Улут контролер-ревизор” деп одуругтуну немээр.

“Контролер-ревизор деп одуругтуну немээр.

IV-кү кезекте дараазында уткалыг: “Тыва Республиканың Сан яамизының органнарының кожуннарда, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларда органнарының күрүне аппараттарының албан-хаакчыттарының албан-дужаал талазы-биле шалыңына:

“Башкарыкчы албан-дужаал саң-хөө эргелелинин начальниги эргелел начальнигинин оралакчызы килдис эргелекчизи Улут албан-дужаал кол специалист Башкарыкчы специалист Биче албан-дужаал I-ги бөлүктүн специализи II-ги бөлүктүн специализи деп иштики кезек-биле нем

Үер халавы эртсе-даа...

ШЫДАМЫК, БЫЖЫК ТУРУШ ИЛЕРЭЭН

Май аякың 20-дө, дышта-
ныр хүнде, Улуг-Хемнин
кожуун чагыргазынын дар-
газы Виктор Пюрюна Арыг-
Узун, Арыскан, Ишти-Хем
сумуларынын тарылга шөл-
дөргө чөткөш, дүш соонда
чагырга бажыныга халдып
келген. Ында кожуунун
доктаамал ээлчежи турар
дежурныйларнын бирээзи
маа-биле уткуп кээп, Тыва
Республиканын Президентизи
Ш. Д. Ооржак телефоннаш,
Улуг-Хем көдүрүп эгелээни,
болуп болур үер айымынга
удур дүргөн ажалды эгелээ-
ри дүвүрп дамчытканын
дыктаткан. Ол эртен тургус-
туган аймыл-халапка удур
комиссия кижигунерин
чыгып, дарганың айтышкы-
нын малап оорайы, Президент
эң ылаңдык хем эринде Ийи-
Тал, Хайыракан суурларынын
чонуң күчээгэйн көдүр-
гөн, дарый хемчеглер алы-
рыңче күчээгэйн улгаарып
улай дыктаткан.

Кожуунуң чагырга дарга-
зы доп-дараан ТР-ниң Чазаа-
биле харылашкан, комиссия
кежигунериниң кылыр ажи-
лын тулаашкан, Хайыракан,
Ийи-Талге уттай чорупкан.

Хайыракан суурнуң суму
чагыргазынын даргазы Мар-
вей Степанович Долоу-оол,
ТР-ниң Президентизиниң ол
кожуунда төлөзү Олер Дон-
гович Кызыл-оол баштааш,
чону хемин эриңден ашпас
шоодак тургузар ажилче
эжелдээш, кожуунуң ча-
гырга даргазы Виктор Пюрю-
на Ийи-Талге халдып чоруп-

кан. Улуг-Хемнин кыдын
оодуру үстүндө, ортузундан
адаккы талазындан ажи-
лээни-биле суму чагырга-
зынын даргазы Дада-оол
Дакпаевич Чыртак чонун
эртежи-ле айылга удур
ажылче эвилелдеп алган
ажылдап турганнар. Сут чо-
гунуң чону бажың-балгадында
аыш-чем, чутула эт-сөвин ба-
жынырынын кышаларынче
бедилди, чамдык эт-септи ба-
жы шитинге арттырып каар
аргаларын тып, тракторлар,
машиналар-биле суурнуң
үстүкү кудумчуларынче
дажылгажып эгелей берген
турган.

Дораан алган хемчеглер-
биле ийи суурнуң, ында
чонуң машина-техниказын
ажылгап, Шагаан-Арыг хо-
райда бүдүрүлгө албан
чөдөрлерин ажилгажып
болуп машина-техниказын
база эвилелдээни-биле орай
кежээ, караңгы дүн дивейн
чон кажангызындан демниң
аймыл-халапка удур ажилче
көдүрүп үнгөн.

1966 чылда болган үер
халавы бо суурларнын чонуң
суурларындын дөдөдөдөп,
үндүр ойдадып, өргөн чок
дөңнөр кырынга одаганып
хонганын чон кайын тутур.

Ийи-Талдык-даа, Хайыра-
каның-даа чонунга дүвүрээ-
ни чарлап, оларны камгалат
ажылыңче кыйгырага, олар-
нын харызын чангыс үнүгү
болган: "Бойдус халавын ам
канчаар бис, демисежир-ле,
камгаланыр-ла!" — дээш кон-
чуг-ла демнин көргүскеннер.

Хайыраканчылар Кызыл-
Ак-Довурак оруунуң 98
километрин айткан адагаш
дундан Улуг-Хем унунче
2 километр хире черде 1,5-2
метр бедик моондактын хей
кезин хол хүрээ-биле бедил-
дип үндүрүп, дүн-хүн чок,
карак кызыл күш-ажылы-биле
суурунче үер суун маа-
дырлы-биле эрттирбээнер.
Ажылдаан чон аразында чед-
ен ажиң харлыг Михаил
Малбык-оол, суурнуң коочун-
нар даргазы Шулуу Тюлюш,
кырганнар интернадың
даргазы Валерий Тондуй,
хоочун малчың чоран Көк-
Хуна Нас-Сюрюк дээш эр-
херээжик, өөрөңгө, башкы
дээш калың чок дээр "Дем-
ниң саваскан төвө түдүп чир"
дигери ышкаш хайыракан-
чылар мал-ла демин көргү-
зүп шыдааннар.

Айып-халап шак үе мана-
дыр эвес, орук аксында ийи-
талчылары онза дүвүркен.
Суурнуң Найырал, Барык,
Улуг-Хем, Эрик кудумчула-
рында 86 бажынырын үер ала
берген, өг-бүлениң түр кирер
чери чок аларган. Ынча чоңу
канчап ашкыр-чөгөрерил,
оларга кандыг дузаны, кан-
чаар чедирерил деп айтырып
шиттири үндүртүмөй тур-
да-ла, вертолёт-биле ТР-
ниң Чазааның Даргазынын
бирги орадакчызы Василий
Майлоович Оюн баштаан
Чазак комиссиянын кежи-
гунери кээп, чон-биле чуга-
лажып, арга-сүмезин кадып,
үерге алыскан чонуң кончут
үезинде деткип келгеннер.

Вертолет ужуп чоруткан
соонда В. М. Оюн дарганың
чугалааны ышкаш, детким-
че-дуза машиназы дораан
маннап келген. Суму дарга-
зынын орадакчызы Эльвира
Кыргыссынын баштааны
комиссия когараан чонга
канды-даа маргылдаа чокка
Тыва Чазактың чорутканын
далганын, чигирин, үстү,
хлебти, дусту, язы-бүрү
консерваларын, эт, таапырын
айыл-халапка алыскан ийи-
талчыларга үлээнер.

Үер үшүк хүнүнде чыды-
ныңче сиңип, чырылып, Ийи-
Тал, Хайыракан чонунун
демниң күжүңге улуг-ла
тылымнай чавырылган. Черле
еске халаптар база уннажып
тургулаан. Ол өйдө ийи-
талды чырыткызы база өш-
биле демей өшкөн. Кожуун
удуртукчулары иштики хе-
ректер ажилдакчыларынын
дузасы-биле Шагаан-Арыгдан
электрик Юрий Серенмааның
бригадзын оттуртуп эккеп,
ажылчың кончуг эки билер
мергежилди бо оолдарнын
дузасы-биле ол халапты
чалатканнар. Үерге алыскан
ийи-талчылар черле шыда-
мык, күш-ажылы чон дээр-
зин бадыткаан.

Часкы тарылга ажылы
кыдып түлүк үедө үер халавы
чонуң кылган ижин моон-
дактап турза-даа, Ийи-Тал,
Хайыракан чону оон унда-
раваан, часкы ажылын үезин-
де чогулду чүп четиңкеннер.

Ийи сумунуң чону когара-
ваан боор бе, муң-мун рубль-
диң когаралы санаттынын,

түннеттинни турар. Чүглө
"Улуг-Хая" совхозтун үерге
үзе шалтыгыш, когаралга
таварышкан 23 тевезин
чугалаарга-ла, тыва чонга ол
медээ кайы хире аарышкы-
лыг-дыр. Көвүдөп, өстүрүп
четтикпей турар төвөлери,
бо чылгы бодаганынын суг
адаандан уштуп келирге,
ылгачы-ла болбайн канчаар.

Когарал оон-даа хей бооп
болур турган. Улуг-Хемчилер-
ни, бо ийи сумунуң чонуң
Президент Шериг-оол Диги-
жикович Ооржактын хүнүнче
доктаамал деткип турганы,
Чазак комиссиянын бажың
харылаалыг болганы, Улуг-
Хем кожуунуң даргазы В. Х.
Пюрюнааның баштааны
аймыл-халапка удур ажил-
даан комиссиянын органи-
заствы болганын айтыры
чугула. Машина-техника,
бензин-солярка чок деп чугаа
безин турбай.

Ийи-Тал, Хайыракан суму-
ларының чонуң бажың ту-
руштук чоруу манаа илерээ.
"Элек-тендик" кижги безин бо
хүннерде көзүлбээни айыл-
халапты чон билгеш анаа удур
туржуп шыдааны-биле чонуң
эт-хөргөңгиз, нийтинин
өңүзү чүгээр эвээш
когаралдык болганы ол"
дигип турганы-ла шын.

Айып-халап өршээлдиң
болзуна! Анаа улур шын
демисежил шыдаары эң-не
чугула-дыр дээрзин дыка эки
медереп билдизи.

Чодураа ДОНГАК.

Амыдыралдан чугаа

БАШКЫМ ДУГАЙЫНДА

"Кызыл-Эрик, Кара-Күске
Кыраан эвес, чөңгөн эвес.
Кырыза-даа, чөңгө-даа,
Кылыр ижин салыр эвес"
Кызыл-Эрик КУДАЖЫ.

АТТЫҢ АРЫЫ —
АТТА ЭВЕС!

Эрик атты, Күске атты
Эдилеп-ле чор бис, башкым.
Артында-ла — кызыл, кара!
Ам черле канчаал, башкым?

Шоодар-даа, шолалаар даа,
Соон билбес улус хей-дур.
Аттарың солдупкаш,
Аастан хоорук чоруулу бе?

"Кара-оол" деп солдуптурм,
Хаайга кагар кижиг чок тур.
Кандыңы-даа ону тоовас,
"Кара-Күске" диктирлер-дир.

Ада-ие адап каанда,
Атты солааш чоор бис,
башкым
Аттың арымы — атта эвес,
Ажыл-иште, арын-нүрдө!

Шола, шоодут өөскүүр хире,
Чогуң чүңү канчалкан бис?
Шорбажылаар-
бикиттиңер —
Шончаагыс-ла ол-дур,
башкым.

Кызыл-Эрик бижээң чогаал
Кызыл тыным болду,
башкым.
Эрик атты шак-ла ыңчаар
Эдилеп-ле чор аа, башкым.

Күске атты бодум база
Хүлге черле дээсээңи,
башкым.
Ат-ла ары чоруу болза,
Ажыл-ишти чүг боор ону!
Чооду КАРА-КУСКЕ.

АВА ЧЕРИМ —
ТЭЭЛИМИНИ

Көктүт-шыктың шынаазыңга
Хей-ле өөрлөр чылгып
алга,
Девил-самнап өзүп келген
Тээли суурум —
төрөөң черим.

Дүндүүштелдир бөмбүк
ойнаар
Түмөн өөрүм мында болгай.
Уран, чараш ырым ышкаш
Уям болган Тээлимини.

Кадыр даглар аразында
Кангай эээр баязтыкы дег,
Чайыналып көстүп чыдар
Чараш хөлдүг Тээлимини.

Ээр-Хаваам, Хемчик уну
Эргим чонун хини-ле ийин.
Аткыштап доруктурган
Ава черим — Тээлимини.
Борис ЧАМБЫТ,
Бай-Тайга кожуун.

Чөөн-Хемчик кожуунда
Чадааның No1 школы 1941
чылга чедир эң чада шко-
лазы турган. Ынчан 4-кү
класска чедир бар. 4-кү
доосканнар Кызылдың кат-
тышкан школазынга кээп
өөрөңнү турган. Чамдыктары
өскээр ажилдап, башкылай-
даа, бээр. Ол төөгү-дур, 1941
чылдың чазынында мен
өөрүм-биле 4 дугаар класты
бо школага доостум. Ол чайың
Ада-чурттуң Улуг дайыны
эгелдиз.

1941 чылдың күзүндө
чедип кээрибисе, Чадаанага
7 чыл школы азы ажиттыңа
берген болду. Оон бисти
Кызылче чоруттаан. 5-кү
класска өөрөңи бердиңис.
Аңгы-аңгы эртемнер башкы-
лары четкилдеп келгилээни.
Оларнын аразында Белек-
Байыр дээр башкы база бар.
Чогуң фамилиязын эки
билбээни бис. Бот башкы
келген чүве. Төрөөң дыйлыыс
башкызы ол болган. Оон бээр-
ле Белек-Байыр башкыга
башкылап, оон танып, би-
лип эгелээң мен. Боду кончут
бүдүштү, топтут, төлөптү-ле
башкы.

Ол үедө латин үжүк-
бикшиисти казып каап, орус
алфавит-биле солуп эгелээң
чүве. Латин үжүккө дикта-
тыңы 5-ке бижип турган мен.
Ам-даа утпаан мен. Орус
алфавитти (үжүктөрүн) шын
бижириң Белек-Байыр
башкы өөредип турган. Ону
база чыгып-биле билип ал-
турдум. Башкыыс шыраак
болганынча ол орус алфавит-
че шилтигени чедишкениң
шингээдип алган бис. Дайың
үезиниң кадыг-берге чылда-
рында башкыыс биске
төрөөң дыйды өөредип турган.

Чадаанага ажилдап, чурт-
тап тургаш, бо башкыыс
хоорай-биле кожа Хайыракан
суурдан бир угбай-биле
таныжып алгаш, өг-бүлө

туткан кижиг ийин. Чадаана
школазындан Кызылче де-
пшип чоруткан. 1944 чылда 7
чыл школының баштайгы
доозукчулары болган бис. Ол
өөрүмдөн ам чогаалчы бол-
гаш эртемден Монгуш Бора-
Хеевич Кенин-Лопсан бар,
арткан эжим ол.

1944 чылдың күзүндө
Кызылдың No 2 ортумак шко-
лазынга келген бис. 8-кү
класска өөрөңи эгелдизис.
Интернатка туруп алдымыс.
Ол школының секси классчы-
лары-биле кады олуртуп каан.
Белек-Байыр башкы база бо
школада келген. Тыва дыйды
башкылапшыаан, класкыыс
удуртукчу башкыыс бооп,
ажылдап турду. Күскээр
кыжың ийи кады ыяш интер-
надымыс хенертен өрттөңип
калган. Оон бисти үш казт
школавын эң үстүндө үш
дугаар катка чурттадып каан.
Баштайгы башкыыс Белек-
Байыр бисти чалгааратпас
дээш, кыштын узун кежээ-
зинде оолдар өрөөлүнче
чедип келгеш, аравыска
олуруптар. Ном очулдуруп
бээр, чок болза солуп чугаа
кылып бээр чаңылдып кижиг.
Майн Ридтин "Аттың бажы
чок кижиг" деп номун
кежээңиң не очулдуруп бээр.
Ону тоол деп сонургулар
дыннаар бис. Башкыыс бичиги
саалды бээр, харын четтик-
пейи, келискеди бээр бис.
Биске ол ыңдыр эргим турган.

Чечен чогаалдын делгем
делегейи ыңчан ол кежээ-
лерде меңээ ажиттыңан.
Башкы бистиң биливисти
делгемдигин, караависти
чырыдып чораш. Оон
өөрөңгилерге донгун
сестерин-даа дыннааан мен.
Ийи-чангыс өөрөңгилер-
ринин четпес аажызын көр-
гөңдө, уран аргалыг, дээшгип
сургаал сестер-биле ойзу
сөглөп каар чораш. Боду
аажок бөдүң болгаш өөрө-

никчилеринге хүндүткөлдиг,
ынак чораш. No 2 школының
баштайгы 10-ту классчыла-
рынын башкыыс-дыр.

Мен 9-кү класты доозуп
турдум, чазын меңээ чога-
ды бижир ооналга берген.
Боданың егелдизим. Алдан
Маалыра ачамын кыштаан
сактып, "Оргу-Шөл" деп чо-
гаалдыг бижидим. Оргу-Шөл-
дүң географтыг бүдүш-
туржун, бойдус чурумалын
болгаш алды баштың Кара-
Дайгың бажыңга кыштап
турар көвей хойлуп "Хөлбөң"
деп шолалыг малчынын өг-
бүлөңи, ову-хевирин элээң
тодаралып чураш мен. Оон
башкыыс көргүскөн мен.
"Эртен бажыңа чедип кел,
анаа сайгарга бис" — деп,
башкым мени чааан. Кочетос
кудумчузунда бажыңыңа
эртенинде барган мен. Мээң
ол чогаалдык аажок үнө-
лээ. "Проза чогаалыңын
бис хевирин чурумал-дыр,
харын очерк деп болур-дур,
сенде укур бар-дыр, оон" —
дээш. Ол үнөлөп меңээ ут-
тумас.

Башкы бодунун "Бурундук
сөөрткен уруг" деп чечен
чугаазын урулгарга турас-
кааткан. Ону урулгар чога-
лында эң шыраак чогаал деп
санаар мен. Ынчан ол шагда
тыва дыйды өөрөңгиле
номнары чок турган, курут-ла
болгай. Бис чүглө башкынын
тайылбырын дыннаар, кон-
спект көөр турган бис. Тыва
дылга бисти шыраак-ла
өөртөткен ийи. Оон бажыңын
иштинден билгип алган бис.

Тыва чаңылды-биле "Белек-
Байыр башкы" деп адап
чораш бис. Кажан орус езу-
шылчээңде, улуг апаргаш —
Алексей Мокру-оолович
Белек-Байр деп. Ол башкылап
чораш-ла тыва дыйдың (4-кү
класс) өөрөңгиле номунун
аэтору апарган. "Тыва дыл.
Эге школының 4-кү класкыга

өөрөңгиле ному". Эдилгелиг
болгаш немелдиги кылдыр
бешки үндүрүлгези 1964
чылда үнгөн (Кызыл).

Амгы литературлуг тыва
дылды сайырдадырынга бол-
гаш өөрөңгиле номнарын
тургузгарыга Алексей Мокру-
оолович улуг үлүг-хуузуң
кирип чораш.

Бо сактышкынын доозуп
ора, дөмдөгөкөсп каар
чүлүм болза: Алексей Мокру-
оолович Белек-Байыр —
Тываның хоочун болгаш тыва
дылдың баштайгы шыраак
башкыларынын бирээзи. Оон
колдуңун адаандан өөрөңгиле
чораш хей өөрөңгиле-
ринден эң баштайгы тыва дыл
эртемденнери үнгөн. Оларны
адаарга мындыг: дил эртемни-
ниң доктору, баштайгы про-
фессор Шулуу Чыргал-ооло-
вич Сат, филология эртемни-
ринин доктору Александр
Чайбарович Кунаа, тыва дыл
башкыларынын сураглыг
улуг башкызы Куулар Хуна-
жыкович Чок (олар ам
аравыста чок), чогаалчы бол-
гаш төөгү эртемнеринин
доктору Монгуш Борахеевич
Кенин-Лопсан, филология
эртемнеринин киндигалды
Доруг-оол Алдын-оолович
Монгуш болгаш өскөлөр-даа.
Тыва дылдың эртемнин на-
чыныры болар-дыр. Төрөөң
дылга ынакшыды, үнөлөдип
болгаш баштайгы билиглерин
берген башкыыс Алексей
Мокру-оолович-ле болгай.

Мен чурттаганым 50
хире чылдарын Тываның
школаларыга тыва дылды
башкылап келген болгаш,
баштайгы башкыма чор-
гараланып, оон чырыткыч
адынга мону тураскадып
бижидим.

Осур-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну,
алдарлыг башкы.

Хандагайты, Торгалыг, Ак-
Чыраа суурларга чедип, Хан-
дагайты, Торгалыг аразында
электрик шугумуңда 127 чагы-
нын андарлып дүшкүлээни
тодараткан. Ол бүтүң септеп,
катап тургузуп, Ак-Довурак
хоорайдан келген ийи бригада
ажылдап турар. Торгалыг
суурнуң электрик шугумнары
каттышкаш, подстанциязы
өрттөңгөн, 12 чагы үрелген.

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-
Аксы, Алдан-Маалды, Бора-
Тайга, Ак-Даш суурларынын
девискээринде кат-шуурган
куштуг болганынын түнө-
линде, электрик шугумнарынга
улуг үрелишкенин болган.
Кожуун девискээринге хат-
шуурган чедирген когар-
алын ук девискээрин хам-
мааты камгалал штавы санап
түнөвээнин комиссия тода-

раткан. Сүт-Хөлдүң кожуун
чагыргазынын орадакчы дар-
газы Б. О. Ондар хыналда
үезинде Кызылга турган.
Кожуунуң девискээринге үер
үезинде үрелишкенин хей
болганын, тайгаларда ында-
мында өрттериниң хып тура-
рын комиссия тодаралдып, ук
кожуунуң удуртукчы багай
ажылдап турар деп санаан.

Ук оперативтиг бөлүктүң
унушкуну дыка ажиткып
болган. Барың кожууннарда
байдал ам тодарай билигдин
апарган. Комиссияны Тыва
Республиканың Хамааты кам-
галалынын болгаш онза бо-
лушкуннар комитетинин
дарганынын орадакчыны под-
полковник С. Годко удуртуп
чораш.

Маалыр-оол ЧЫЛПАК-ООЛ.

ЧОННУҢ МӨГЕЙИИ

(Очерк)

Манчын-кыдат эжелекчи-
лерин бүдүн чартык ажиң
чүс чылдарын иштинде
уламчылап келген аар-берге
дарлалын Моолдун, Тываның
араттары боттарынын кат-
тышкан күжү-биле дүжүр
октааш, оорго-моюнун хөңдү-
рүп турган онзагай чылы —
1912 чылда Василий Лудуп-
ович Эренчин төрүттүгөн.
Василий Лудуповичиниң чо-
гаалдык ажылын, оң амы-
хууда амыдыралын сонургулап
чоруур кижигер чогаалчы
Эренчин чурттуг хирезинде,
чүге Каа-Хеминиң Хады хемге
төрүттүгөн деп айтырыгга
тулуп турарын билер мен. Оң
баажызы мындыг.

Шыргай арга-биле шып-
тыганы кадыр-каскак тайга-
ларлы бо девискээрге ко-
жуун, сумулар аразынын кы-
зыгаары ыңдыл-ла тода эвес
турган. Мөрен кыргызастары
Каа-Хеминиң амгы девискээ-
ринче көжүп кырып, оон ишти
черге дедир ээл кээп турган-
нар. Кожуунуң чурт-де-
вискээрин катал-катап эде кө-
рүп келгениниң түнөлиңде,
чогаалчының төрүттүгөн че-
ри Каа-Хем кожуунуң ха-
маарыгар аларган. Эренчин
чурттуг чонун төрөлдери ко-
жа-хөлбөз кожуунардан тур-
жук, оон-биле кызыгаар-
лажып турар Моолда безин
эвээш эвес болуп ийин.

Төрүттүгөн чылы безин
онзагай, төрүмелиңден сал-
ым-чааның оол 18 харлап
чораш, тыва бижик чогаал-
тыганы. Хып дээр чалың эр бижик
бөлүмүңге улуг хандыкшы-
лык өөрөңгиле эгелээң. Ындыг
үр болбай чыда бижикти
шингээдип алкан анык оол
ликпунктуга (бижик билбес
чорукту узуткаар пункт)
бижик башкылай берген.

Кижилерин эртем-билиг-
биле чөпсөтөп, оларның ка-
раан чырыдар буяныг үлө-
нөөн өөрүшкүнү медегер, оон
амданың алкан анык кижиги,
кайнаар-даа эвес, а Ойрот-Ту-
ра (Торно-Алтайск) баш-
кы техникумунче өөрөңгиле
чорупкан. Ону чедишкениң
доосканынын соонда, ол тус-
кай эртемниң тыва башкыла-
рынын бирээзи апаргаш, Сама-
галдайын, Шагаан-Арыгын,
Эренчиниң школаларында
директорлап, башкылап
ажылдаан.

Болуңдан болгаш эш-
өөрүндөн шыңгыг негелде-
лиг. В. Эренчин удуртуп
ажылдарга депшип ажилды
берген. Ол тыва чогаалдын
эжелекчилериниң бирээзи
болганда, солуннар редак-
цияларын база оң эртпээң. Оон
шүлүктөрү "Шын", "Хостуг
арат", "Араа-шыны" солун-
нарга, "Револуштон арат", "Ре-
волюштон херел" сеткүүлү-
дерге удаа-дараа парлатып
турган.

В. Л. Эренчин 1942 чылда
Тываның чаа тургустунган
Чогаалчылар эгелелинин, а
1945 чылда СССР-ниң Чогаал-
чылар эгелелинин кежигүнү-
гө кирген. Эренчининиң чогаал
ажылынын талазы-биле сай-
гарыганы кылып турган: "Ол
баштайгы шүлүктөрүңде —
көшкүн мал ажилдыг араттар-
ның чаа амыдырал дээш де-
миселин, дараазында Ада-
чурттуң Улуг дайынынын
үезин, үшкүзүң — Совет
Тываның сайырдыкың чору-
малдарын көргүскөн" — деп,
дил эртемдени З. Б. Самдан,
оон чогаалдык ажылын үш
кезекке чарып тодараткан.
В. Л. Эренчининиң шүлүктө-
риниң очулгазын Тываның
парлаагындан аңгыда, "Ого-
нек", "Дружба народов",
"Сибирские огни" журнал-
дарга, "Енисей" альманахка
болгаш "Поэты Тувы" чыы-
дыга үндүргүлээ.

1947 чылда Сарыг-Булун-
чун (Эренчин) долу эвес
ортумак школынынга (7 чыл)
өөрөңип келген бис. Ынчан
кожуунуң Култура бажыны
школа девискээринде чавыс-
даа бол, шору дөгөм залдыг,
медээжок чоон чудуктардан
кылган кышка чок бажыңга
турган. Ол бажынын эгезинде
Нарын алдын уурагынын
продсавынын (аыш-чем
талазы-биле хандырылга
чери) үнөгерлиг аскыла-
рынын кай

ЧЫЛЫГ КҮЗЭЭШКИННЕР

00100000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кзылшт ИНН—1701008465;
049304729.

Параллага болгаш массалыг информация чепсектеринин т
онтроль болгаш буруткелин Тыва девискээр эргелелине бурутк
Р-нч параллага болгаш информация күркөмтедөөн типографиязы

ны авторларын болгалдары редакциның туружу-бүтү дүшпейн
фактылары, дыңдалгалары дээш авторлар боттары харыялалар.